

مبانی حمایت از حفظ محیط‌زیست در فقه اسلامی

پوهنیار خداداد احسانی

چکیده

اسلام در دو منبع اصلی خود؛ یعنی قرآن و سنت برای حفاظت از محیط زیست اهمیت زیادی قائل شده است، و تمام عناصر آن، اعم از آب، خاک، هوا، حیوانات و گیاهان را مورد حمایت قرار داده است. از دیدگاه شریعت اسلامی هیچ کسی، حق تخریب، نابودی، آلودگی و زیان رساندن به این عناصر را ندارد. فقه اسلامی به منظور حمایت از حفظ محیط زیست یک سلسله مبانی الزام‌آوری را تحت عنوان «قاعده لاضرر»، «قاعده اتلاف»، «قاعده مصلحت»، «قاعده نهی از فساد»، «قاعده تقدم دفع مفسده بر جلب منفعت» و غیره، وضع کرده است که رعایت این قواعد، حفاظت از محیط زیست را تضمین می‌کند. حکومت اسلامی با استفاده از این قواعد می‌تواند قوانین و مقررات حمایتی از محیط‌زیست را وضع و اجرا کند.

واژگان کلید: قرآن، سنت، منابع، مبانی، فقه اسلامی، محیط زیست.

۱- تبیین موضوع

امروزه بحث حفاظت از محیط‌زیست یکی از مباحث مهم جهانی محسوب می‌شود، به گونه‌ای که در برخی موارد، درست نگهداری نکردن و یا رعایت نکردن استانداردهای حفاظت از محیط زیست در یک کشور می‌تواند سلامت کل جهان را مورد تهدید قرار دهد. تهاجمی که توسط برخی کشورها و انسان‌ها نسبت به محیط‌زیست صورت می‌گیرد، نگران کننده است. تخریب بی رویه جنگل‌ها، شکار حیوانات، آلودگی محیط‌زیست از طریق زباله‌های خانگی و صنعتی، آلودگی آب و هوا از طریق تولید و استفاده بیش از حد از وسایل آلوده کننده، و غیره، همه از مواردی هستند که محیط‌زیست را تهدید می‌کنند.^۱ دین اسلام نسبت به حفظ محیط‌زیست انسان‌ها بی‌توجه نبوده و برای آن احکام جامع و مانعی پیش‌بینی کرده است، محیط‌زیست متعلق به همه انسان‌ها است، و آن‌ها باید به طور صحیح و با توجه به میزان سهم شان از آن استفاده کنند، و از نابود کردن آن بپرهیزند. هدف اصلی از حفاظت محیط‌زیست در منابع اسلامی و فقهی، پرهیز از آسیب رساندن به عناصر طبیعی و جلوگیری از تخریب آن‌ها است. محیط‌زیست موهبتی است الهی که استفاده مفید و صیانت از آن می‌تواند اثرات سودمندی در زندگی و ارتقای کرامت انسانی داشته باشد.^۲ فقه اسلامی به محیط زیست به عنوان منافع مشترک بشریت توجه ویژه‌ای دارد، و حفظ آن را مسؤولیت و تکلیف انسانی، اجتماعی و دینی آحاد جامعه بشری می‌داند، و باید بر سلامتی و حفاظت آن تلاش کنند؛ زیرا محیط‌زیست نا سالم می‌تواند، سلامت روحی و جسمی انسان‌ها را با تهدید و خطر جدی مواجه سازد.

۱. محمدرضا محمدزاده رهنی، بررسی مبانی فقهی حفاظت از محیط زیست، مشهد- دانشگاه آزاد اسلامی، فصلنامه تخصصی فقه و تاریخ تمدن، سال ششم، شماره بیست و پنجم، پاییز ۱۳۹۸، ص ۱۷۸.

۲. سیدمحمد حسینی، محمد رضانی و سید سجاد موسوی‌نیا، «واکاوی مبانی فقهی ممنوعیت تخریب محیط زیست»، مجله پیشرفت‌های نوین در علوم رفتاری، دوره دوم، شماره ششم، فروردین ماه ۱۳۹۶، ص ۶۷.

مسأله و چالش اصلی محیط‌زیست در افغانستان، قطع بی‌رویه جنگل‌ها، استفاده زیاد از سوخت‌های فسیلی و دودزا؛ مانند زغال سنگ، چوب و پترول، رها کردن پلاستیک در زمین، آلوده کردن آب‌های روان، حفر چاهای شخصی در منازل مسکونی، تأسیس کارخانه‌های تصفیه آب و ایجاد ماشین‌شویی‌های متعدد در کلان‌شهرها و به خصوص در شهر مزار شریف و استفاده بی‌رویه از آب‌های زیر زمینی، انداختن زباله‌ها در جوی‌ها و معابر عمومی و غیره می‌باشد، این در حالی است که آب و دیگر منابع طبیعی کشور میراث مشترک میان نسل فعلی و نسل‌های آینده می‌باشد، و نسل فعلی حق ندارند که از منابع طبیعی کشور به گونه‌ای استفاده کنند که نسل‌های بعدی را با عسر و حرج مواجه سازند. در نتیجه، اگر برای حل این مسایل و چالش‌ها اقدام جدی و فوری صورت نگیرد، کشور در آینده نه چندان دور با بحران شدید زیست‌محیطی روبه‌رو خواهند شد. بنابراین، سؤال اصلی مقاله حاضر این است که آیا در فقه اسلامی برای حفاظت از محیط‌زیست، اصول و مبانی الزام‌آوری پیش‌بینی شده است؟ و آن مبانی کدامند؟ آیا در فقه اسلامی برای جلوگیری از ورود ضرر به محیط‌زیست ضمانت اجرایی پیش‌بینی شده است یا خیر؟ در صورت ورود ضرر و خسارت به محیط‌زیست، کدام قواعد الزامی برای جبران خسارت در فقه اسلامی وجود دارد؟ در این مقاله به این پرسش‌ها پاسخ داده شده و مبانی حمایت از محیط‌زیست شناسایی و مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است.

۲- سؤال‌های تحقیق

الف - مبانی حمایت از حفظ محیط‌زیست در فقه اسلامی چیست؟

ب - آیا در آموزه‌های شرعی و فقهی، بر اثبات لزوم یا وجوب حمایت از حفظ محیط‌زیست می‌توان مبانی محکمی یافت؟

ج - ابعاد حمایت فقه اسلامی از حفظ محیط‌زیست چگونه است؟

۳- فرضیه تحقیق

- به نظر می‌رسد که در فقه اسلامی برای حمایت از حفظ محیط‌زیست، مبانی محکمی وجود دارد. این مبانی، حمایت و محافظت از محیط‌زیست را به عنوان یک تکلیف شرعی بر جامعه اسلامی معرفی می‌کند.
- به نظر می‌رسد که فقه اسلامی ابعاد حمایتی وسیع و گسترده‌ای از محیط‌زیست، مثل حفظ و سیانت، استفاده بهینه، جلوگیری از تخریب و نگهداری محیط‌زیست برای آیندگان را مدنظر قرار داده باشد.

۴- پیشینه تحقیق

در پاره‌ای از تحقیقات انجام شده در افغانستان، به طور پراکنده به برخی از مبانی قرآنی و روائی حمایت از حفظ محیط‌زیست اشاره شده است؛ ولی از منظر قواعد فقهی تاکنون تحقیق جامعی در این خصوص صورت نگرفته است. هرچند در باره مبانی حمایت از حفظ محیط‌زیست از دیدگاه فقه اسلامی در کشورهای اسلامی؛ مانند ایران، الجزائر، عراق، عربستان، لبنان، لیبیا، و امثال آن تحقیقات علمی ارزشمند و قابل توجهی در قالب مقاله، رساله و کتاب صورت گرفته است؛ اما پژوهشگران دینی افغانستان در این زمینه، تحقیقات اندکی انجام داده‌اند؛ به عنوان مثال، آقای سیف‌الدین سلیمی در رساله دوره ماستری خود در رشته فقه قضایی در سال ۱۳۹۶ در جامعه المصطفی

العالمية، تحت عنوان «مسؤولیت کیفری تخریب محیط‌زیست در فقه اهل‌بیت، فقه حنفی و حقوق افغانستان» برای منع تخریب محیط‌زیست به برخی از قواعد فقهی؛ مانند قاعده لاضرر، قاعده اتلاف و قاعده تسبیب استدلال کرده است. هم‌چنین دوکتور خواجه محمد عصامی در مقاله‌ای به زبان عربی که در فصلنامه «مجله الدراسات الإسلامية-جامعة کابل»، شماره ۲، منتشره در سال ۱۴۴۶هـ.ق، تحت عنوان «الحفاظ على البيئة من منظور الشريعة الإسلامية وأثره على الاستدامة البيئية في المجتمع الأفغاني؛ حفاظت از محیط‌زیست از منظر شریعت اسلامی و تأثیر آن بر پایداری زیست‌محیطی در جامعه افغانستان» نشر کرده است، در آن به موضوعاتی؛ از قبیل مبانی حفظ محیط‌زیست در شریعت اسلامی، منابع طبیعی و حقوق نسل‌های آینده در اسلام، حفظ محیط‌زیست از آلودگی و ضررهای زیست-محیطی در اسلام، نقش افراد و مؤسسات در حمایت از محیط‌زیست در اسلام، نقش خانواده در تربیت نسل‌های دوستدار محیط‌زیست، نقش مؤسسات و جمعیت‌های اسلامی در حفظ محیط‌زیست، ابتکارات شرعی برای کاهش آلودگی زیست‌محیطی و تلاش‌های جامعه اسلامی در درختکاری و فضای سبز پرداخته، و هیچ اشاره‌ای به مبانی حمایت از حفظ محیط‌زیست در فقه اسلامی نکرده است. بنابراین، مقاله حاضر با رویکرد فقهی یک تحقیق جدید برای حمایت از حفظ محیط‌زیست به شمار می‌آید.

۵- اهمیت حمایت از محیط‌زیست در فقه و شریعت اسلامی

امروزه اهمیت حمایت از حفظ محیط‌زیست بر کسی پوشیده نیست. صدماتی که به محیط‌زیست وارد می‌شود، معلول کردار نادرست و برنامه‌ریزی‌های غلط انسان‌ها است. سیل‌های ویرانگر، زلزله‌ها، بادهای حامل گرد و غبار و ... هر چند جزء عوامل طبیعی مخرب محیط‌زیست هستند؛ اما دست بشر در آلوده ساختن محیط زندگی‌اش چندان هم پاک نیست. استفاده بی‌رویه از منابع نفتی، از بین بردن جنگل‌ها، آلوده ساختن هوای استنشاقی در کلان‌شهرها، استفاده نادرست و بی‌رویه از آب‌های زیر زمینی، انداختن زباله‌ها در آب‌ها، جوی‌ها و معابر عمومی و غیره زنگ خطری برای انسان‌ها و نسل‌های آینده تلقی می‌گردد. فقه اسلامی می‌تواند به نیازهای جدیدی؛ مثل مسأله محیط‌زیست پرداخته و الزامات آن یکی از عناصر مفید در جلوگیری از تخریب محیط‌زیست باشد. تشویق و تأکید آموزه‌های دینی بر پاکیزگی و بهداشت، درختکاری، رعایت حقوق حیوانات و غیره نقش بسزایی در حفاظت از محیط‌زیست دارد. شریعت اسلامی اهمیت زیادی برای حفظ محیط‌زیست از هر گونه آسیب یا آلودگی قائل است، و بر این باور است که سلامت و پاکیزگی محیط‌زیست، مسؤولیتی است که بر عهده هر فردی در جامعه قرار دارد. این اهمیت از آن جهت است که محیط‌زیست بخشی از امانتی است که خداوند به انسان‌ها سپرده است. اسلام به حفاظت از محیط‌زیست در برابر هر آنچه موجب آسیب به آن می‌شود، تأکید ورزیده است؛ چه این آسیب ناشی از رفتارهای زیانبار انسانی باشد، یا از قصور و کوتاهی در آگاهی‌بخشی نسبت به اهمیت پاکیزگی و حفظ

۱. اکبرساجدی، بررسی نقش زمان و مکان در فقه محیط‌زیست، فصلنامه علمی- پژوهشی فقه و مبانی حقوق اسلامی، سال پنجم، شماره ۱۶، تابستان ۱۳۹۲، ص ۷۱-۷۲.

سلامت محیط‌زیستی. اسلام نه تنها در سطح فردی؛ بلکه در سطح جامعه و محیط‌زیست؛ نیز بر لزوم حفظ پاکیزگی تأکید کرده است. پیامبر اکرم «ص» فرمودند: «الطَّهْرُ شَطْرُ الْإِيمَانِ؛ پاکیزگی ستون ایمان است»،^۱ و این حدیث نه تنها بر اهمیت طهارت و نظافت شخصی دلالت می‌کند؛ بلکه از آن می‌توان فهمید که طهارت شامل حفظ محیط‌زیست از هرگونه آلودگی و زباله؛ نیز می‌شود. اسلام پاکیزگی را با ایمان پیوند داده است،^۲ و تأکید می‌کند که توجه به محیط‌زیست را به عنوان بخشی از رفتار روزانه یک مسلمان دستور می‌دهد. اسلام به حفظ منابع اساسی که انسان به آن متکی است؛ مانند آب و هوا، توصیه و از آلوده کردن یا آسیب رساندن به آن‌ها منع می‌کند. پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «اتَّقُوا الْمَلَاعِينَ الثَّلَاثَ: الْبَرَّازَ فِي الْمَوَارِدِ، وَ قَارِعَةَ الطَّرِيقِ، وَالظَّلَّ؛^۳ از سه کاری که موجب لعنت می‌شود، بپرهیزید: قضای حاجت کردن در منابع و محل‌های آب، و در وسط راه‌ها و گذرگاه‌های عمومی، و در سایه‌ها (ی محل استراحت مردم).» مفهوم این حدیث آن است که اسلام آلوده کردن و آسیب رساندن به آب و اماکن عمومی را حرام می‌داند، و حتی بر حفاظت از آن‌ها تأکید می‌کند؛ زیرا آب و هوا از نعمت‌های اساسی هستند که باید از آن‌ها محافظت کرد، و مانع ورود هرگونه آلودگی یا آسیب به آن‌ها شد، تا سلامت فرد و جامعه حفظ گردد.

اسلام توجه به گیاهان و حیوانات را نیز بخشی از حفظ توازن محیطی می‌داند. پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «مَا مِنْ مُسْلِمٍ يَغْرِسُ غَرْسًا أَوْ يَزْرَعُ زَرْعًا، فَيَأْكُلُ مِنْهُ طَيْرٌ أَوْ إِنْسَانٌ أَوْ بَهِيمَةٌ، إِلَّا كَانَ لَهُ بِهِ صَدَقَةٌ؛ هیچ مسلمانی نیست که درختی بکارد یا کشتی بکارد، و پرنده‌ای یا انسانی یا حیوانی از آن بخورد؛ مگر این که آن کار برای او صدقه‌ای به شمار آید.» این حدیث نشان می‌دهد که اسلام به کشت و زراعت تشویق می‌کند، و آن را عملی پر برکت می‌داند که موجب ایجاد توازن زیست‌محیطی و پایداری منابع طبیعی می‌شود. این تشویق به حفظ موجودات زنده، یکی از پایه‌های اساسی حفاظت و پایداری محیط‌زیست است.

شریعت اسلامی تأکید می‌کند که پاکیزگی، پیشگیری از آلودگی، و حفاظت از منابع طبیعی همچون آب، هوا، گیاهان و حیوانات از وظایف اساسی هر مسلمان است. هدف این دستورات، تحقق پایداری و حفظ سلامت فرد و جامعه می‌باشد؛ از این‌رو، آلودگی محیط‌زیست با هر شکل و نوعی در اسلام ممنوع است؛ زیرا با اصل امانتی بودن محیط‌زیست که هر فرد در برابر آن مسؤول است، منافات دارد.^۴

-
۱. مسلم، صحیح مسلم، الرياض، بيت الافكار للنشر والتوزيع، ۴۱۹ هـ / ۹۹۸ م، ۱۹، ۱، باب فضل الوضوء، حدیث شماره: ۲۲۳.
 ۲. الدكتور خواجه محمد العصامي، الحفاظ على البيئة من منظور الشريعة الإسلامية وأثره على الاستدامة البيئية في المجتمع الأفغاني، جامعة كابل، مجلة الدراسات الإسلامية، العدد (۲)، السنة: (۴۴۶ هـ) ۷.
 ۳. الامام الحافظ أبي دسليط بن الاشعث الأوزي السجستاني، سنن أبوداود، حقه وضبطه نصه وخرجه أحاديثه وعلق عليه: شعيب الأريطوطي ومحمد كامل قره بللي، دار رسالة العالمية، ۲۰۰۹ م، ۴۳۰ هـ، الطبعة الأولى، الجزء ۱، رقم الحديث: ۶۱.
 ۴. أبو عبد الله محمد بن اسماعيل البخاري، صحيح البخاري، دمشق - بيروت دار ابن كثير للطباعة والنشر والتوزيع، ۴۲۳ هـ / ۲۰۰۲ م، الطبعة الأولى، رقم الحديث: ۲۳۲۰.
 ۵. الدكتور خواجه محمد العصامي، السابق، ۸.

۶- مفهوم محیط‌زیست

۱-۶- در لغت و اصطلاح: محیط‌زیست یک اصطلاح ترکیبی است که از دو واژه «محیط» و «زیست» ترکیب شده است. محیط واژه عربی، اسم فاعل و به معنای احاطه کننده، مکان زندگی آدمی و اقیانوس آمده است. محیط یکی از صفات خداوند؛ نیز می‌باشد؛ چنان که قرآن می‌فرماید: «وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطًا» و خداوند همواره بر هر چیزی احاطه دارد؛^۱ ولی کلمه «زیست» یک واژه فارسی و مترادف زندگی می‌باشد. بنابراین، محیط‌زیست از نظر لغوی به معنای محل زندگی و سکونت و آنچه زندگی را در بر گرفته می‌باشد؛ اما محیط‌زیست در اصطلاح، فضایی است که با تمامی شرایط فیزیکی و بیولوژیکی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و غیره، همه موجودات زیست کننده در آن‌ها را شامل شده و مجموعه روابط بین آن‌ها را دربر می‌گیرد.^۲ امروزه عرب زبان‌ها برای بیان مفهوم محیط‌زیست از واژه «البيئة» استفاده می‌کنند. برخی از دانشمندان دنیای عرب محیط‌زیست را چنین تعریف کرده‌اند: «تمام آنچه در این جهان از پدیده‌ها، عناصر و موجودات مادی محسوس و ملموس انسان را احاطه می‌کند، و آنچه با انسان از مفاهیم، اطلاعات، فرهنگ‌ها و ارزش‌های دینی و معنوی پیوند دارد.»^۳ بنابراین، محیط‌زیست، مجموعه‌ای از عوامل طبیعی، انسانی و عناصری که به طور متقابل با یکدیگر مرتبط بوده، بر تعادل زیستی و کیفیت حیات، سلامتی بشر، میراث فرهنگی و تاریخی اثر می‌گذارند، تعریف شده است. همچنین از مجموع منابع، موجودات، علل و شرایط هماهنگی که پیرامون هر موجود زنده وجود دارد، و استمرار زندگی و حیات وابسته به آن است، تشکیل می‌شود، و علاوه بر محیط طبیعی، محیط مصنوعی و انسان ساخت را نیز شامل می‌شود.^۴ امروزه، مفاهیم گوناگونی از محیط‌زیست؛ مثل آلودگی هوا، جنگل و کوه، حقوق حیوانات و پرندگان، راه‌های جلوگیری از آلودگی هوا، راه‌های مبارزه با عوامل مخرب طبیعت و ... اراده می‌شود. به طور کلی، محیط زیست در اصطلاح به کلیه عوامل تهدیدکننده و بهبودی بخشی محیط‌زیست اطلاق می‌گردد.^۵

۲-۶- تعریف محیط‌زیست از نگاه شریعت اسلامی:

واژه «البيئة» یا «محیط‌زیست» به طور صریح در قرآن کریم یا در سنت نبوی ذکر نشده است؛ اما مفاهیمی با معانی نزدیک و هم‌معنا با آن آمده است. قرآن کریم اصطلاح «الأرض» را برای اشاره به محیطی که انسان در آن زندگی می‌کند، بکار برده است؛ محیطی که شامل دشت‌ها، دره‌ها، کوه‌ها، گیاهان، آب‌ها، حیوانات و غیره می‌شود. در حقیقت، واژه «الأرض» دقیق‌ترین و رساترین تعبیر برای معنای اصطلاحی مورد نظر از «محیط‌زیست

۱. سوره نساء، آیه ۱۲۶.

۲. محمد ادیبی مهر، حسن حسن زاده، داوود داداش نژاد دلشاد، محمدجواد باقی زاده، «نقش قاعده فقهی لاضرر در مدیریت بحران‌های محیط زیستی»، فصلنامه علمی آموزش محیط زیست و توسعه پایدار، سال هفتم، شماره سوم، بهار ۱۳۹۸، ص ۱۲۸. همچنین: عباس گوهری و مهدی بیژنی، مسؤولیت مطلق در تخریب محیط زیست از دیدگاه فقهی، فصلنامه تخصصی فقه و مبانی حقوق اسلامی، سال هفتم، شماره بیست و چهارم، تابستان ۱۳۹۰، ص ۱۱۹.

۳. یوسف ابراهیم السلوم، البيئة والتنمية، الرياض، مكتبة العبيكان للطباعة والشراعة، ۱۷ هـ ۱۱.

۴. محمدرضا نیکنام، حمید مسجدسرای و مهدی ذوالفقاری، حفظ حقوق محیط زیست در پرتو قواعد فقهیه، سمنان، دانشگاه سمنان، فصلنامه مطالعات فقه و حقوق اسلامی، سال ۱۵، شماره ۳۰، بهار ۱۴۰۲، ص ۲۹۱.

۵. علی جان علی محسنی، «رفتار با عناصر محیط زیست از نظر اسلام، مجموعه مقالات اولین همایش اسلام و محیط زیست، وزارت جهاد کشاورزی، ۱۳۷۸، ص ۲۱۴».

طبیعی» است؛ زیرا زمین چارچوبی برای نظام‌های زیست‌محیطی یکپارچه است که برای انسان و دیگر موجودات زنده، عناصر و عوامل ضروری برای بقا را فراهم می‌کند.^۱

۷- اجزا و عناصر محیط‌زیست

محیط‌زیست از اجزا و عناصر زیادی تشکیل شده است، در این جا فقط به برخی از مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود.

۷-۱- آب

آب یکی از عناصر محیط‌زیست است که در قرآن ۵۹ بار به آن اشاره گردیده، و یکی از عوامل حیات شمرده شده است.^۲ آیه شریفه «و جعلنا من الماء کل شیء حی»^۳ دلالت روشنی بر این مطلب دارد. آب یکی از گران‌بهاترین نعمت‌های خداوند است، و زندگی تمام جانوران به آن وابسته است. انسان و همه جانداران برای زندگی و رشد به آب نیاز دارند؛ اما باید دانست که ۷۵٪ سطح زمین را آب فراگرفته؛ ولی ۹۸٪ آن‌ها شور و فقط ۲٪ آن شیرین است، و بیش‌تر آب‌های شیرین یخ زده است، و انسان فقط کمتر از ۱٪ آب‌ها را می‌تواند استفاده کند.^۴ بنابراین، با توجه به رشد سریع جمعیت جهان، نه تنها آب به مهم‌ترین معضل انسان تبدیل می‌شود؛ بلکه سوء مدیریت آن از یک سو، و آلودگی و اسراف آن از سوی دیگر، جهان را با معضلی به نام «بحران آب» روبه رو می‌کند.^۵

۷-۲- خاک

خاک یکی دیگر از عناصر مهم محیط‌زیست است که لایه نازکی از سطح کره زمین را تشکیل می‌دهد. یک و نیم میلیارد هکتار خاک روی کره زمین است که یازده درصد آن در دست کشاورزی است. گفته می‌شود که برای تشکیل ۵/۲ سانتی متر خاک حدود هزار تا دوهزار و پانصد سال وقت لازم است.^۶ خاک از عناصری است که بی‌منت در اختیار بشر قرار گرفته و به همین دلیل، به ظاهر عنصر بی ارزش جلوه می‌کند، و چشمان ظاهر بین و کوتاه‌نظر آدمیان منزلت واقعی آن را نمی‌بیند؛ درحالی که حیات تمام موجودات زنده از خاک است.^۷ بنابراین، وابستگی و نیازمندی موجودات زنده به خاک امری واضح است، و آلودگی آن، باعث به خطر افتادن حیات تمام موجود زنده در کره زمین می‌شود. هرگونه تغییر در ویژگی‌های اجزای تشکیل دهنده خاک به طوری که استفاده از آن ناممکن گردد، آلودگی خاک نامیده می‌شود.^۸ منظور از آلودگی خاک، پخش یا آمیختن مواد خارجی به آن

۱. ا. علی مؤتمن، حماية البيئة في الفقه الإسلامي والقانون الوضعي دراسة مقارنة، ليبيا- جامعة زلتن، مجلة كلية الشريعة والقانون العدد ۱، لسنة ۲۰۱۸ م،

ص ۷۱-۳

۲. احادالله، قلی زاده برندق، اخلاق محیط زیست، ایران- قم، فصلنامه پژوهشی- علمی کوثر معارف، سال پنجم، شماره ۱۲، زمستان ۱۳۸۸، ص ۶۶.

۳. سوره انبیاء، آیه ۳۰.

۴. یعقوب‌علی برجی، اختیارات و مسؤولیت‌های حکومت اسلامی در حل معضلات محیط زیستی، گفت‌مان فقه حکومتی، سال دوم، شماره دوم، بهار و تابستان

۱۳۹۷، ص ۱۵۲

۵. همان، ص ۱۵۳.

۶. قلی زاده برندق، پیشین، ص ۶۶.

۷. یعقوب‌علی برجی، پیشین، ص ۱۵۴.

۸. یعقوب‌علی برجی، پیشین، ص ۱۵۵.

است، به میزانی که کیفیت فیزیکی یا زیست‌شناسی آن را تغییر دهد، به طوری که به حال انسان یا سایر موجودات زنده یا گیاهان زیان‌آور باشد.^۱

۳-۷- هوا

هوا عنصر مهمی است که همه موجودات زنده از آن سود می‌برند، و همچون سقف بلورینی است که زمین را از شر مجموعه مرگبار سنگ‌های آسمانی حفاظت می‌کند.^۲ قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «و جعلنا السماء سقفاً محفوظاً؛ و آسمان را سقفی محفوظ قرار دادیم.»^۳ هوا به صورت لایه‌ای ضخیم به ضخامت شصت کیلومتر دور زمین را فراگرفته است. به این لایه، «اتم‌سفر» یا «جو» نیز می‌گویند. «جو» منطقه‌گازی می‌باشد که کره زمین را احاطه کرده است. هوا از اجزاء و عناصر زیادی تشکیل شده است که مهم‌ترین آن‌ها، دو عنصر «نتروژن» و «اکسیژن» است. بدون هوا هیچ موجودی قادر به زندگی نیست. انسان بدون آب و غذا چند روزی می‌تواند زنده بماند؛ اما بدون هوا، بیش از سه دقیقه قادر به ادامه حیات نمی‌باشد. هر انسانی در روز به ۱۵ کیلوگرام هوا و اکسیژن برای زنده ماندن و تنفس نیاز دارد؛ در حالی نیاز روزانه انسان به غذا به یک و نیم کیلو گرام و نیاز او به آب به سه و نیم کیلو گرام می‌رسد.^۴ حدود ۹۹٪ هوا از «ازت» و «اکسیژن» تشکیل شده است. لایه‌ها، افزون بر این که منبع اکسیژن است، از جنبه‌های دیگر؛ نیز با ارزش است. بدون هوای اطراف زمین، توزیع گرما دچار اختلال می‌شود، بدون هوا ارتعاشات صدا به خوبی منتقل نمی‌شود، و زمین در سکوت فرو می‌رود، و بدون هوا، زمین در معرض اشعه مهلک خورشیدی قرار گرفته و از حیات تهی می‌شود.^۵

کلمه «هوا» در قرآن به معنای یکی از عناصر محیط‌زیست نیامده است؛ بلکه به جای آن از واژه‌های دیگری؛ مانند «الریح» که جمع آن «الریاح» می‌باشد، استفاده شده است. این واژه بیست و هفت بار در قرآن آمده است، و مقصود از آن هوای متحرک در طبقات محیط بر زمین می‌باشد. این هوا، همان بادهایی است که ابرها را حمل کرده و به حرکت در می‌آورد، تا باران را به زمین بفرستد، و خداوند به وسیله آن زمین را پس از مردنش دو باره زنده می‌گرداند؛ چنان که قرآن در این باره می‌فرماید: «وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ حَتَّىٰ إِذَا أَقْلَّتْ سَحَابًا ثِقَالًا سُقْنَاهُ لِبَلَدٍ مَّيِّتٍ فَأَنْزَلْنَا بِهِ الْمَاءَ فَأَخْرَجْنَا بِهِ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ؛ و اوست که بادهای را پیشاپیش (باران) رحمتش به بشارت می‌فرستد، تا آن که (باد) ابرهای سنگین (پر آب) را به آسانی حمل کند (و آن را) به سرزمین مرده روانه کنیم، پس به این وسیله، آب (باران) نازل کردیم، و به واسطه آن هرگونه میوه‌ای را (از زمین) رویاندیم و برآوردیم.»^۶ هم‌چنین در قرآن به جای واژه هوا، کلمه «جو» به کار رفته است؛ چنان که در آیه ۷۹ سوره نحل می‌فرماید: «أَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فِي جَوِّ السَّمَاءِ مَا يُمْسِكُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ؛ آیا به پرندگان نمی‌نگرند؛

۱. مصطفی تقی زاده انصاری، حقوق محیط زیست در ایران، تهران، انتشارات ققنوس، بی تا، ص ۵۵-۵۶.

۲. قلی زاده برندق، پیشین، ص ۶۷.

۳. سوره انبیاء، آیه ۳۲.

۴. یوسف القرضاوی، رعاية البيئة فی شریعة الإسلام، القاهرة، دار الشر، ق ۴۲۱ هـ- ۲۰۰۱ م، الطبعة الأولى ۷۰ + ۷۱.

۵. یعقوب‌علی برجی، پیشین، ص ۱۵۵.

۶. سوره اعراف، آیه ۵۷.

۷. سوره نحل، آیه ۷۹.

در حالی که در فضای آسمان در پرواز هستند، جز خداوند آن‌ها را نگاه نمی‌دارد. البته در این (پرواز) برای گروهی که ایمان می‌آورند نشانه‌هایی روشن است.»

واژه «جو» فقط یکبار در قرآن ذکر شده، و راغب آن را در مفردات به معنای «هوا» تفسیر کرده است؛ ولی صاحب مجمع البیان در ذیل آیه فوق، جو را به هوای دور از زمین (الجو: الهواء البعيد من الارض) معنا کرده است.^۲ طبق این معنا، جو مرادف «فضا» خواهد بود. به هر حال، واژه‌های «ریح» و «جو» در قرآن به معنای باد و مرادف «هوا» در فارسی است. بادهای در انتقال، توزیع و مهاجرت انواعی بسیاری از پرندگان و حشرات نقش دارند. همچنین بادهای در زندگی گیاهی نقش مهمی در انتقال گرده گل و گیاه دارند، و این امر بر فرایند باروری، گسترش و پراکندگی گیاهان تأثیر می‌گذارد. در قرآن کریم هم به این موضوع اشاره شده است: «وَأَرْسَلْنَا الرِّيحَ لَوَاقِحَ فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ؛ و بادهای را برای بارور ساختن (ابرها و گیاهان) فرستادیم و از آسمان آبی نازل کردیم، پس شما را بدان سیراب نمودیم.»^۳

زمانی که هوا آلوده می‌شود، سبب ورود ضرر به انسان می‌گردد. آلودگی هوا عبارت است از هر گونه مواد و انرژی مضر که مستقیم و غیر مستقیم در هوا یا فضا انتشار یافته به گونه‌ای که به محیط زیست، رفاه، یا سلامتی عمومی آسیب وارد کند. گرد و غبار و ذرات معلق در هوا از سد دفاع طبیعی بدن عبور می‌کنند، و به طور عمقی به ریه‌ها نفوذ کرده، و باعث تشدید آسم و اختلال عملکرد ریه می‌شوند. ذرات معلق موجود در هوا اگر غلظت آن‌ها بالاتر از یک حد باشد، باعث مرگ و میر خواهد شد.^۴ آلودگی هوا به روش‌های گوناگونی می‌تواند آثار زیانبار در درازمدت و کوتاه مدت بر سلامت انسان‌ها بگذارد. تأثیر آلودگی هوا بر افراد مختلف متفاوت است. آسیب‌پذیری برخی افراد در برابر آلودگی هوا بسیار بیش‌تر از دیگران است. کودکان و سالمندان بیش‌تر از دیگران از آلودگی هوا آسیب می‌بینند.^۵

۴-۷- جنگل‌ها و مراتع

جنگل، توده‌های انبوهی از گیاهان و درختان را گویند که سطح گسترده‌ای از زمین را فراگرفته و به گونه‌ای طبیعی روئیده‌اند.^۶ کلمه «مرتع» «در لغت جمع مرتع به معنای چراگاه، سبزه‌زار و زمینی پوشیده از گیاهان گوناگون و خودرو است که در صحراها می‌روید، و معمولاً چهارپایان در آن می‌چرند.»^۷ در اصطلاح علوم طبیعی، مرتع را چنین تعریف کرده‌اند: «سرزمینی که دست‌کم مدتی از سال دارای پوشش گیاهی خودرو باشد، و از دو

۱. الراغب الأصفهانی، مفردات الفاظ القرآن تحقیق: صفوان عدلنا و وی دار القلم- دمشق، دار الشامیه- بی‌تجه، ۴۳۰ هـ - ۲۰۰۹ م، الطبعة الرابعة ۱۳ ۲.

۲. أبوعلی الفضل بن الحسن الطبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن بی‌تجه دار المرتضی، ۴۳۷ هـ - ۲۰۰۶ م، الطبعة الأولى، الجزء السادس ص ۴۰ ۱.

۳. سوره حجر، آیه ۲۲.

۴. حمیدرضا جمالی و دیگران، آلودگی صنعتی و حق بر محیط زیست؛ رویکردی به اسناد بین‌المللی، شیراز، شهر رضا، دو فصلنامه تمدن حقوقی، دوره ۳، شماره ۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۹، ص ۱۶۶.

۵. علیرضا زاهدی و نبی خدا کرمی، تحلیل و بررسی جرم آلودگی هوا در شهرهای ایران از منظر حقوق کیفری و کنوانسیون‌های بین‌المللی، ایران- گرمسار، فصلنامه علمی- پژوهشی نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، سال یازدهم، شماره چهل و چهارم، پاییز ۱۳۹۸، ص ۱۶۲.

۶. محسن شوکت فدایی و عباسعلی سندگل، مقدمه‌ای بردام و مرتع، تهران، دفتر طرح و برنامه‌ریزی و هماهنگی امور پژوهشی، ۱۳۷۸، چاپ اول، ص ۱۴۴.

۷. حسن انوری، فرهنگ سخن، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۸۹، چاپ هفتم، ص ۱۱۲۷.

نوع مراتع طبیعی و مصنوعی ممکن است، تشکیل شده باشد. «مرتع‌های طبیعی زمین‌هایی هستند که گیاهانی خودرو دارند، دام‌ها در آن می‌چرند و آدمیان سهمی در رویدن آن‌ها نداشته‌اند، و مرتع‌های مصنوعی، عبارت‌اند از مرتع‌هایی که انسان در بالندگی و یا تأسیس آن تأثیر دارد. حفاظت از حیات گیاهان و اهتمام به احیای طبیعت از مسایل مورد عنایت شریعت می‌باشد. احادیث زیادی در متون روایی در باب نهی از قطع درختان وارد شده است. آخلیفه اول اسلام حضرت اُبی بکر صدیق (رض)؛ نیز در ضمن وصیت و سفارشی به یکی از فرماندهان سپاه خویش به نام یزید بن ابی‌سفیان، پیش از اعزام او به جنگ شام فرمود: «... وَلَا تَقْطَعَنَّ شَجَرًا مُثْمِرًا، وَلَا تُخْرِبَنَّ عَامِرًا؛ وَلَا تَعْقِرَنَّ شَاةً وَلَا بَعِيرًا إِلَّا لِمَا كَلَلْتَهُ، وَلَا تَحْرِقَنَّ نَحْلًا وَلَا تُفْرِقَنَّهٗ»^۴ و هرگز درخت میوه‌دار را قطع نکنید، و هیچ آبادانی را ویران نسازید، و هیچ گوسفند و شتری را جز برای خوراک پی نکنید؛ و زنبوران عسل را نسوزانید و آن‌ها را پراکنده مسازید.....»

این سفارش و دستور خلیفه اسلام، دلالت بر حرمت تخریب منابع طبیعی و اموال عام‌المنفعه دارد، حتی در شرایط جنگی که حالت اضطرار بر آن حاکم است، و انجام هر عملی در این وضعیت جایز و مباح است، اجازه تخریب محیط‌زیست را نمی‌دهد. این امر نشان‌دهنده توجه دین مقدس اسلام به حفظ محیط‌زیست و اموال مردم است.

۵-۷- حیوانات و جانوران

حیوانات و جانوران یکی دیگر از اجزای محیط‌زیست هستند. بخش مهمی از احکام شریعت به موضوع حقوق حیوانات و تبیین وظایف انسان در قبال آن‌ها اختصاص دارد. اهمیت حق حیوان در فقه اسلامی تا آن‌جا است که شماری از فقیهان، آب و علف دادن به حیوانی که نزد دیگری به امانت گذاشته شده، در زمره حق الله دانسته‌اند، هرچند صاحبش گفته باشد، به آن‌ها آب و علف ندهید، قبول حرف مالک جایز نیست؛ زیرا حیوانات دارای حرمت نفس و واجب النفقه است.^۵ فقیهان بر نهی از نابود کردن یک جماعت از حیوانات، به گونه‌ای که به انقراض نوع آن‌ها بینجامد، اتفاق نظر دارند، و در چه مواردی کشتن حیوانات جایز و در چه مواردی جایز نیست، احکام و مقرراتی را وضع کرده‌اند.^۶

۱. محسن شوکت فدایی، پیشین، ص ۱۹.

۲. محسن شوکت فدایی، پیشین، ص ۱۷.

۳. احسان تازی مرادی و محمدتقی فخلعی، مبانی و احکام فقهی محیط‌زیست، مطالعات اسلامی، شماره ۷۱، بهار ۱۳۸۵، ص ۴۸.

۴. مالک بن انس، کتاب المؤطا، حقه، وضبط نصوصه، وخرج احادیثه و آثاره، شرح غریبه، و وضع فهارسه: أبوأسامة: سلیم بن عبدالهالی السلفی، الناشر: مجموعة الفرقان التجارية، ۴۲۴ هـ - ۲۰۰۳ م، المجلد الثالث، کتاب الجهاد، رقم الحديث: ۰۶۱۰۴ هـ ۱۷. هكذا انظر وا إلى أبي بكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي، السنن الكوفي تحقيق: محمد عبدالقادر عطا، بير وت- لب ن دار الكتب العلمية، ۲۰۰۳ - ۴۲۴ هـ، الطبعة الثالثة، الجزء التاسع، كتاب السير، باب من اختار الكف عن القطع والتحريق ۱ ۴۶.

۵. محمدحسن النجفی، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، حقه وعلق علیه: الشيخ حیدر الدباغ، قم، مؤسسة النشر الإسلامي التابعة لجماعة المدرسين، ۴۳۲ هـ. ق، الطبعة الأولى، الجزء الثامن والعشرون ۲۰۵.

۶. أ. علی مؤمونی، السابق ۴۰۲.

۸- ماهیت حمایت از محیط‌زیست در فقه اسلامی

فقه اسلامی مشتمل بر قواعد کلی و احکام جزئی متعددی است که در حل مسائل زیست‌محیطی کارآیی زیادی دارند. علم فقه ارتباط انسان با پروردگار و با خود و با خانواده و جامعه و جهان پیرامون را مطابق احکام پنج‌گانه وجوب، استحباب، حرمت، کراهت و اباحه تنظیم می‌نماید. فقهای اسلام تأکید نموده‌اند که فقه اسلامی بر همه افعال و احوال بشر حاکم است، به طوری که هیچ فعلی از افعال و هیچ حالی از احوال انسان خارج از احکام فقهی و شرعی نیست. این احکام همه امور مربوط به زندگی انسان در همه زمینه‌ها از جمله عبادت، اخلاق، سیاست، اقتصاد و فرهنگ را شامل می‌شوند.^۱ تمام حوزه‌های زندگی این جهانی بشر، کم و بیش به گونه‌ای به محیط طبیعی پیرامون بشر و عناصر سازنده آن مربوط می‌شوند.^۲ بنابراین، فقه با محیط‌زیست ارتباط وسیع و گسترده دارد. اولین کتاب فقه، کتاب طهارت است که مظهر محیط‌زیست سالم است. در کتاب صلات به پاکی و نظافت بدن و لباس و مکان نمازگزار دستور داده شده و در باب زکات، صدقات و اوقاف به سالم‌سازی جامعه در مسائل اقتصادی فرد و جامعه توجه شده، در باب حج، به تحریم صید و حرمت قطع نباتات و گیاهان امر شده، و در باب معاملات به احیای زمین‌های موات و زرع و غرس و مساقات توصیه شده و در کتاب اطعمه و اشریه به حرمت اسراف دستور داده شده، و در باب جهاد و حتی در حال جنگ به ممنوع بودن قطع درختان و قطع آب به درختان دستور داده شده است. همه این دستورات و توصیه‌ها نشان از اهتمام فقه اسلامی به حفظ محیط‌زیست و حرمت تخریب و آلودگی آن دارد.^۳

بدون تردید موضوع حمایت از محیط‌زیست پیش از آن که در عصر حاضر مورد توجه قرار گیرد، نخست در شریعت اسلامی مطرح و مورد اهتمام بوده است؛ زیرا شریعت اسلامی، شریعت جهانی است که برای همه زمان‌ها و مکان‌ها صلاحیت وضع احکام و مقررات را دارد، و بر همه اعصار پیشی گرفته است.^۴ ماهیت حمایت از محیط‌زیست و ابعاد آن در فقه اسلامی در موارد زیر نهفته است:

اولاً: حفاظت از محیط‌زیست در اصل یک واجب شرعی است که قرآن کریم در آیات متعددی بر آن تأکید کرده است؛ چنان که خداوند متعال انسان را به پاسداری از محیط‌زیست، بهره‌برداری نیکو از آن و پرهیز از فساد در آن فرمان داده است.

ثانیاً: حمایت از محیط‌زیست، در واقع حمایت از انسان و بقای او است؛ زیرا محیط‌زیست مجموعه‌ای از عناصر جاندار را دربر می‌گیرد، و انسان مهم‌ترین این عناصر در نظام زیست‌محیطی به شمار می‌رود. بنابراین، هدف از حمایت محیط‌زیست، خود محیط است؛ زیرا محیط اصل است، و انسان شاخه‌ای از آن به شمار می‌آید. پس

۱. یوسف القرظی، السابق ۸ ص ۳

۲. محمدرضا نیک‌نام، حمید مسجدسرای و مهدی ذوالفقاری، پیشین، ص ۲۹۰.

۳. یعقوب‌علی برجی، پیشین، ص ۱۶۳. همچنین: یوسف القرظی، السابق ۹ ص ۳

۴. محمدعبدالله المسکن، حماية البيئة: دراسة مقارنة بين الشريعة والقانون الكويبي، رسالة الماجستير، كلية الحقوق، قسم القانون العام، جامعة الشرق الاوسط، ۲۰۱۲م، ص ۷۳.

حفاظت از اصل، حفاظت از شاخه را نیز تضمین می‌کند؛ اما حفاظت از شاخه، لزوماً حفاظت از اصل را در پی ندارد.^۱

ثالثاً: هنگامی که محیط‌زیست، خود هدف حمایت باشد، این امر به خودی‌خود، حمایت از محیط را تحقق می‌بخشد، و در عین حال، حفاظت غیر مستقیم از دیگر جنبه‌ها از جمله انسان، ثروت‌های عمومی کشورها و میراث نسل‌های آینده را نیز به دنبال دارد.^۲

رابعاً: افزون بر این، هنگامی که محیط‌زیست، هدف حمایت قرار گیرد، این امر، تأکیدکننده نقش مهم دولت در پاسداری از نظم عمومی و سه رکن آن؛ یعنی امنیت عمومی، سلامت عمومی و آرامش عمومی است؛ زیرا محیط زیست پیوندی ناگسستنی با این ارکان دارد.^۳

خامساً: مفهوم حمایت از محیط‌زیست در شریعت اسلامی به این معنا است که اسلام به حمایت از محیط‌زیست و پاسداری از آن در برابر هرگونه زیان یا آسیبی که ممکن است بدان وارد شود، توجه کرده و برای جلوگیری از تعدی یا آسیب به آن، قواعد و احکام لازم را وضع کرده است، تا انسان بتواند از محیط‌زیست و منابع گوناگون آن بهره‌مند گردد.^۴ شریعت اسلامی به حفظ محیط‌زیست از آلودگی تأکید ورزیده و آن را در برابر هرگونه زیانی که ممکن است به آن وارد شود، و بر آن تأثیر بگذارد، مورد حمایت قرار داده است، و یک سلسله قواعد کلی را بنیان نهاده است که آن حفاظت را تضمین می‌کند. اندیشه حفاظت از محیط‌زیست در شریعت اسلامی بر این اساس استوار است که انسان مسلمان خلیفه خداوند در زمین است، نه مالک آن. از این رو، خداوند زمین و آنچه در آن است، از گیاه، حیوان، هوا، خورشید و آب را در اختیار او قرار داده، و برای وی محیط انسانی مناسبی را برای زندگی در آن و بهره‌مندی از نعمت‌هایش فراهم ساخته است. در نتیجه، بر انسان واجب است که در آبادانی و اصلاح آن بکوشد، و با اطاعت از اوامر خدا و رسولش و با رعایت انصاف در بهره‌برداری از آن، از فساد و تباهی‌اش جلوگیری کند، تا هم خود و هم نسل‌های آینده از آن بهره‌مند شوند.^۵

۹- منابع فقهی حقوق محیط‌زیست

نقش منابع، ارائه مقررات و قوانین است، و با مراجعه به منابع، مقررات اجتماعی کشف و در اختیار جامعه و مجریان گذاشته می‌شود؛ بدون این که از مشروعیت قوانین و ضرورت اطاعت از آن‌ها بحث کند. بنابراین، در منابع، بحث از مشروعیت یا لازم الاجرا بودن مقررات اجتماعی و یا این که قواعد و مقررات براساس چه اصل یا اصولی وضع گردیده، مطرح نیست؛ بلکه به منبع حقوق محیط‌زیست صرفاً به این نظر می‌نگریم، که قوانین و مقررات را در اختیار ما می‌گذارد؛ اما ملاک این مقررات چیست؟ کاری به آن نداریم؛ مثلاً به قرآن که یکی از منابع حقوق اسلام است، از آن جهت منبع اطلاق می‌شود که احکام و مقررات مندرج در آن را بدون چون و چرا، لازم الاجرا

۱. محمد حسنین عبد الوہاب، الحماية الجنائية للبيئة الهوائية، القاهرة، دار النهضة العربية، ۱۹۹۹، ط ۱، ص ۱۴.

۲. أشرف شمس الدين، الحماية الجنائية للبيئة، القاهرة، دار الفكر العربي، ۲۰۰۱، ص ۲۷ وما بعدها.

۳. خضر عبد العليم، هندسة النظام البيئي في القرآن، البحرين، دار الحكمة، ۱۹۹۵، ط ۳، ص ۳۰.

۴. بكر مصطفى ارشيد، الآيات والأحاديث الواردة في حماية البيئة الطبيعية وتطويرها، رسالة ماجستير، الجامعة الأردنية، ۱۹۹۳، ص ۸۴.

۵. أ. علي مؤمن التومي، السابق، ص ۹۶.

می‌دانیم. در این مرحله به این که احکام به چه جهت لازم الاجرايند، و مشروعیت خود را از کجا کسب کرده‌اند، نمی‌پردازیم. در این جا در بحث منابع فقهی محیط‌زیست، تنها به دو منبع آن در ذیل اشاره می‌شود:

۱-۹- قرآن

آیاتی که در قرآن کریم، بحث محیط‌زیست و احکام آن را بیان کرده‌اند، می‌توان آن‌ها را به چهار گروه متفاوت تقسیم کرد:

گروه نخست: نظر به اهمیت مظاهر طبیعی، بسیاری از سوره‌های قرآن به نام پدیده‌های طبیعی نامگذاری شده است؛ مانند سوره‌های رعد، نجم، شمس، ناس، فیل، بقره و ...

گروه دوم: بسیاری از سوگندهای قرآن کریم به مظاهر طبیعی است که اهمیت قابل سوگند بودن آن‌ها را می‌رساند؛ مانند والتین والزیتون، والشمس والقمر، والضحی، والفجر، و ...

گروه سوم: به کار رفتن واژه‌های مربوط به مواهب طبیعی و پدیده‌های موجود در طبیعت؛ مثل ارض و مشتقات آن ۱۵۴۱ بار، سماء ۳۱۰ بار، ماء ۶۴ بار، جبل ۳۶ بار، و ...

گروه چهارم: به بیان احکام تکلیفی و وضعی در بحث محیط‌زیست می‌پردازد؛ مانند «وَأِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ» و هیچ چیز نیست؛ مگر آن که منابع و گنجینه‌های آن نزد ماست، و ما جز به مقدار معین فرو نمی‌فرستیم»^۳ در این آیه، بر حفظ توازن در پدیده‌های زیست‌محیطی تأکید شده است؛ زیرا خداوند هر چیز را به اندازه خلق نموده است.

۲-۹- سنت

روایات فراوانی در بیان اهمیت توجه به حفظ پدیده‌های طبیعی در سنت و سیره پیشوایان دینی وجود دارند، در این جا به چند حدیث اشاره می‌شود:

قال رسول الله (ص): «لَا تُحْرِقُوا النَّخْلَ وَلَا تُغْرِقُوهُ بِالْمَاءِ وَلَا تَقْطَعُوا شَجَرَةً مُثْمِرَةً وَلَا تُحْرِقُوا زَرْعًا لِأَنَّكُمْ لَا تَدْرُونَ لَعَلَّكُمْ تَحْتَاوُونَ إِلَيْهِ؛ پیامبر (ص) فرمود: نخل را نسوزانید و آن را در آب غرق نکنید، درخت بارور را قطع نکنید، و زراعت را به آتش نکشید؛ زیرا شما نمی‌دانید، شاید در آینده به آن نیازمند شوید»^۴

در این حدیث به طور واضح به برخی از مصادیق تخریب محیط‌زیست که سوزاندن و قطع درختان می‌باشد، توسط رسول خدا(ص) اشاره شده است که نهی ایشان از انجام دادن این کار، نشان از حرمت این عمل در دین اسلام دارد، و باید به شدت از تخریب کردن محیط‌زیست طبیعی اجتناب شود؛ زیرا انجام دادن این کار یک فعل حرام

۱. درآمدی بر حقوق اسلامی، تألیف: دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، بهار ۱۳۷۶، چاپ دوم، ص ۱۷۳ و ۱۷۴.

۲. عباس گوهری و مهدی بیژنی، مسؤولیت مطلق در تخریب محیط زیست از دیدگاه فقهی، فصلنامه تخصصی فقه و مبانی حقوق اسلامی، سال هفتم، شماره ۲۴، تابستان ۱۳۹۰، ص ۱۲۷.

۳. سوره حجر، آیه ۲۱.

۴. محمدبن الحسن الحر العاملی، تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، قم، مؤسسة آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث، ۴۱۴ هـ ۳۷۲ هـ الجزء الخامس العشرون ۹ ۵، حدیث شماره ۱۹۹۸۶.

است، و حداقل این که از نهی رسول خدا (ص) استنباط می‌شود که انجام این عمل در دین اسلام، کراهت شدید دارد.

امام صادق (ع) فرمود: «لَا تَطِيبُ السُّكْنَى إِلَّا بِثَلَاثٍ: الْهَوَاءِ الطَّيِّبِ وَ الْمَاءِ الْعَذِيبِ وَ الْأَرْضِ الْخَوَّارَةِ؛ زندگی و سکونت فقط با سه چیز خوشایند می‌شود: هوای پاک، آب فراوان و گوارا و زمین نرم و حاصلخیز.» محیط‌زیست از اجزاء و عناصری تشکیل شده که زمینه بقاء و زیستن را برای موجودات فراهم می‌سازند. آسیب دیدن هریک از این عناصر می‌تواند محیط‌زیست را دچار بحران‌های اساسی سازد؛ از جمله مهم‌ترین این عناصر آب، هوا و خاک می‌باشد که در این حدیث، امام صادق (ع) به زیبایی به تبیین و نقش حساس آن‌ها در سعادت‌مند کردن و گوارا کردن زندگی بر انسان اشاره کرده‌اند؛ چون اگر عناصر تشکیل دهنده محیط‌زیست، آلوده شوند، دیگر انسان نمی‌تواند از زندگی خود لذت ببرد، و به مصیبت‌های فراوانی در زندگی خویش دچار خواهد شد.^۲

۱۰- مبانی فقهی حفظ محیط‌زیست

مبانی جمع مبنا، عبارت از اموری است که قاعده فقهی و حقوقی را الزام‌آور می‌کند، و به آن مشروعیت می‌بخشد.^۳ به عبارت دیگر، مبنا در اصطلاح فقیهان و حقوق‌دانان عبارت از اصل یا قاعده‌ای کلی است که نظام فقهی و حقوقی مبتنی بر آن باشد، و قواعد و مقررات فقهی و حقوقی بر اساس آن وضع گردد. در واقع، مبانی، در هر نظام حقوقی، اصل یا اصولی‌اند که قوانین و مقررات آن نظام، مشروعیت و لزوم اجرای خود را از آن‌ها به دست می‌آورند.^۴

فقه اسلامی تقریباً برای همه شؤون مختلف زندگی بشر قوانین و مقرراتی دارد، و به انواع نیازهای مطرح در زندگی امروز و فردای بشر پاسخ‌گو است. محیط‌زیست رابطه عمیق با علم فقه دارد. ارتباط و پیوند علم فقه با محیط زیست از طریق یک سلسله قواعد کلی؛ مانند قاعده «لاضرر و لااضرار» صورت می‌گیرد.^۵ این قاعده در اصل برگرفته از حدیث نبوی است که فرمود: «لاضرر و لااضرار فی الاسلام».^۶ بنابراین، مراد از مبانی فقهی حفظ محیط‌زیست، یک سلسله اصول و قواعدی است که متضمن وجوب حفظ محیط‌زیست می‌باشد، این قواعد کلی بر مباحث و تحولات محیط‌زیست قابل انطباق است:

۱۰-۱- قاعده لاضرر

بسیاری از قواعد فقهی که در باره آن‌ها کتاب‌های فراوان، تألیف شده‌اند، قابل تطبیق بر محیط‌زیست هستند، و آن را مورد حمایت قرار می‌دهند، و از مشهورترین این قواعد، قاعده «لاضرر و لااضرار» است. این قاعده از متن

۱. ابی محمد حسن بن علی بن الحسین بن شعبه الحزائی، تحف العقول عن آل الرسول، ترجمه محمد باقر کمره ی مصحح: علی اکبر غفلی تهیله انتشارات کتابچی،

۱۳۷۶، ۳۳۴ پ‌شش‌ه‌س

۲. عباس گوهری و بیژنی، پیشین، ص ۱۲۸.

۳. شریفیان، جمشید، راهبرد جمهوری اسلامی ایران، در زمینه حقوق بشر در سازمان ملل متحد، مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۸۰، چاپ اول، ص ۳۷۲.

۴. درآمدی بر حقوقی اسلامی، پیشین، ص ۱۶۹.

۵. عبدالرحمن بن ابی بکر، جلال الدین سیوطی، الأشباه والنظائر، یو ته دار الکتب العلمیه، ۴۱۱ هـ، ۱۹۹۰ م، ط ۸ ۴

۶. مالک بن انس الأصبیحی المدنی، الموطأ، یو ته دار الکتب العلمیه، ۴۱۱ هـ، ۱۹۹۰ م، ۱، کتاب الأفضیه، باب القضاء فی المرفق، رقم ۲۳۴ ج ۰ ۴

یک حدیث نبوی گرفته شده است که عالمان زیادی؛ مانند ابن ماجه، دارقطنی، امام احمد (رح) و امام مالک (رح)^۱ آن را به عنوان حدیث حسن و باتوجه به مجموع طرق نقل شان، صحیح دانسته‌اند؛^۲ اما خود این حدیث برگرفته از چندین آیه قران کریم است که وجود ضرر و زیان رسانی را نفی می‌کنند؛ مانند فرموده خداوند متعال در نفی ضرر: «وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا»^۳ و خودتان را نکشید، بی‌گمان خداوند نسبت به شما مهربان است. و هم‌چنین فرموده او: «وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ؛ و خود را با دست خویش به هلاکت نیاندازید.» خداوند متعال در نفی زیان رساندن متقابل فرموده است: «لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَالِدِهِ»^۴ هیچ مادری نباید به سبب فرزندش و هیچ پدری؛ نیز نباید به سبب فرزندش متضرر گردد.^۵ «وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ؛ و نیز: «نه نویسنده‌ای باید زیان ببیند و نه گواهی.»، «وَلَا تُمَسِّكُوهُنَّ ضِرَارًا لِّتَعْتَدُوا»^۶ و برای زیان رساندن، آنان را نگاه ندارید، تا (به حقوق‌شان) تعدی و تجاوز کنید.»

معنای نفی در روایت لاضرر، ناظر به فعل و عمل فرد و حکومت می‌باشد. بنابراین، مفهوم قاعده لاضرر این است که در جامعه دینی هیچ کسی حق ایراد ضرر به فرد دیگر را ندارد، و حکومت اسلامی؛ نیز نه خودش، فعل دارای اثرات زیانبار انجام دهد، و نه می‌تواند حکم ضرر زننده وضع نماید.^۹ قاعده «لاضرر» در دین اسلام قلمرو بسیار وسیعی دارد، و تمامی زوایای زندگی بشر را دربر می‌گیرد. بدون تردید یکی از موارد ضرر و زیان، تخریب محیط زیست انسان و دیگر موجودات زنده و آسیب رساندن به زندگی فردی و اجتماعی انسان است. با رجوع به مفهوم ضرر و ضرار به خوبی روشن می‌شود که قاعده لاضرر در قلمرو محیط‌زیست جاری و قابل تطبیق است. به این معنا که انسان‌ها نمی‌توانند به دلیل بهره‌برداری افراطی از طبیعت به دیگران ضرر و زیان وارد کنند، و شارع مقدس چنین اجازه‌ای نداده است؛^{۱۰} به عنوان مثال، فقهیان می‌فرمایند: «هر همسایه‌ای که در ملک خود تصرفی انجام دهد که به همسایگانش زیان برساند، منع می‌شود؛ مانند ایجاد کارگاه روغن‌گیری یا تنوری که با بو یا دود، همسایگان را آزار دهد.»^{۱۱}

۱. محمد مصطفی الزحلی، القواعد الفقهية وتطبيقاتها في المذاهب الاربعة، دمشق- دار الفكر، الطبعة الأولى، ۴۲۷ هـ / ۲۰۰۶ م، الجزء ۱ ص ۹۹.

۲. يوسف القرضاوی السابق ص ۴۰.

۳. سوره نساء، آیه ۲۹.

۴. سوره بقره، آیه ۱۹۵.

۵. سوره بقره، آیه ۲۳۳.

۶. سوره بقره، آیه ۲۸۲.

۷. سوره بقره، آیه ۲۳۱.

۸. محمدرضا نیکنام، حمید مسجدرایی و مهدی ذوالفقاری، پیشین، ص ۲۹۶.

۹. حمید بهرامی احمدی، قواعد فقه، مختصر هفتاد و هفت قاعده فقهی و حقوقی، با تطبیق بر قوانین، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۹، ص ۱۷۰.

۱۰. محسن حسن پور و همکاران، کاربرد قاعده لاضرر در حفاظت از محیط زیست و معماری در راستای ارائه مدلی برای شهرسازی اسلامی و ایرانی، فصلنامه علمی- پژوهشی نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، سال دوازدهم، شماره اول، تابستان ۱۳۹۸، ص ۳۶۸.

۱۱. مصطفی أحمد الزرقا، المدخل الفقهی العام، دمشق، دار القلم، الطبعة الثانية، ۴۲۵ هـ / ۲۰۰۴ م، الجزء الثاني ص ۸۵.

۲-۱۰- قاعده اتلاف

از این قاعده می‌توان در بحث تخریب و آلوده کردن محیط‌زیست استفاده کرد؛ زیرا مطابق این قاعده هر کس مال دیگری را تلف کند، ضامن است، و باید خسارت وارده را جبران نماید، «از جمله در مواردی که محیط‌زیست مال متعلق به مردم باشد.»^۱ فقه اسلامی آن قدر به حفاظت از محیط‌زیست اهمیت داده که حتی نابود کردن آن را در هنگام جنگ؛ نیز ممنوع دانسته و اجازه نداده است؛ مگر این که چاره‌ای جز آن نباشد، ابن ادریس در کتاب «سرائر» در این باره می‌نویسد: «نابود کردن مساکن و کشتزارها و قطع درختان و یا صدمه زدن به آن‌ها در هنگام جنگ جایز نیست؛ مگر آن که چاره‌ای جز آن نباشد.»^۲ برخی دیگر از فقیهان هرگونه صدمه زدن به محیط‌زیست در هنگام جنگ را مکروه دانسته است: «بریدن درختان، پرتاب آتش و بازکردن آب به سوی دشمن مکروه است.»^۳ محقق کرکی احتمال حرمت را قوی دانسته و حتی کشتن حیوانات را شدیدتر از بریدن درختان دانسته و حرمت را در آن بسیار قوی می‌داند.^۴ بنابراین، حتی در زمان جنگ و شرایط اضطراری مجوزی برای نابود کردن محیط‌زیست وجود ندارد، و حفاظت از آن در زمان جنگ؛ نیز واجب و نابود کردن آن مکروه و حتی حرام دانسته شده است.^۵ به هر حال، براساس قاعده اتلاف، از بین بردن مال دیگری، حرام است و موجب ضمان می‌شود. پس تخریب و از بین بردن محیط‌زیست که جزو اموال عمومی است و حق استفاده از آن متعلق به همه مردم است؛ نیز حرام و موجب ضمان خواهد بود.^۶ مطابق قاعده اتلاف، حفر چاه آب در منازل شخصی در شهرها و اسراف و استفاده بی‌رویه از آب، در واقع، تلف کردن حق مشترک و عمومی است. در نتیجه، شخص حفرکننده مسؤول جبران ضرر و زیان آن خواهند بود.

۳-۱۰- قاعده مصلحت

مصلحت در لغت به معنای صلاح و ضد فساد،^۷ و در اصطلاح به مفهوم جلب منفعت و دفع مضرت آمده است.^۸ مطابق این قاعده احکام فقهی دائر مدار مصالح و مفاسد هستند؛ زیرا هر حکم شرعی متضمن رسیدن به مصلحتی یا فرار از مفسده‌ای است. مصالح پنج‌گانه‌ای که حجة الاسلام امام غزالی (رح) مقصود شرع را نیل به آن‌ها دانسته است، به این شرح می‌باشد: ۱- حفظ دین؛ ۲- حفظ نفوس؛ ۳- حفظ عقول؛ ۴- حفظ نسل؛ ۵- حفظ اموال.^۹ برخی

۱. سیدمحمد حسینی، محمد رضانی و سید سجاد موسوی‌نیا، پیشین، ص ۷۱.

۲. محمدبن احمدبن ادریس العجلی الحلی، موسوعة ابن ادریس الحلج ۱۰، کتاب السرائر الویة لئلتحریر الفؤیة تحقیق: السیدمحمد مهی الموبو ی‌الخراسانی، النجف الاشرف، العتبة العلویة المقدسة، ۴۲۹ هـ. ق- ۲۰۰۸م، الطبعة اولیة ص ۴۱.

۳. شهید ثانی، زین الدین بن علی، مسالک الافهام، قم، مؤسسة المعارف الاسلامیة، ۴۱۳ هـ. ق- ۲۰۰۸م، الطبعة اولیة ص ۲۵.

۴. علی بن الحسین کرکی، جامع المقاصد، قم، مؤسسة آل البيت، ۴۰۸ هـ. ق- ۲۰۰۸م، الطبعة اولیة ص ۱۲.

۵. سیدمحمد حسینی، محمد رضانی و سید سجاد موسوی‌نیا، پیشین، ص ۷۳.

۶. محمدرضا محمدزاده رهنی، بررسی منابیی فقهی حفاظت از محیط زیست، مشهد، فصلنامه تخصصی فقه و تاریخ تمدن، سال ششم، شماره بیست و پنجم، پاییز ۱۳۹۸، ص ۱۸۶.

۷. ابن منظور، لسان العرب، بی‌نقده دار صادر، الطبعة اولیة، سنة ۳۰۰ هـ. ۱۸۸۲م، ج ۱ ص ۱۷.

۸. أبوحامد محمد الغزالی الطوسی، المستصفی من علم الاصول، تحقیق و تعلیق: الدكتور محمد سلیط ن‌الأشقر، بی‌نقده مؤسسة الرسالة، الطبعة اولیة، ۴۱۷ هـ. / ۱۹۹۷م، الجزء اولی ص ۱۶.

۹. أبوحامد محمد الغزالی الطوسی، همان‌جا، ص ۱۷.

از اهل فن احکام مصالح شرعی را به سه دسته تقسیم کرده‌اند: ۱- مصالح ضروریه که دین و دنیای مردم به آن بستگی دارد؛ ۲- مصالح حاجتیه که به معنای رفع حرج و دفع مشقت از مردم است؛ ۳- مصالح تحسینی که به معنای پیروی از محاسن، عادات و شیوه‌های مروت و جوانمردی می‌باشد. مقاصد محیط‌زیستی در هر سه گروه از اقسام محصلحت می‌گنجد. به همین دلیل، حداکثر توجه و حفاظت فقهی از آن، از باب محصلحت فراهم می‌آید، به خصوص که مصالح ضروریه به هیچ‌وجه تعطیل بردار نبوده و بر تمامی احکام، برنامه‌ها، اصول و قواعد حاکم هستند. به همین دلیل، هرچیزی که مصلحت مسلمین را تهدید کند؛ مانند آلوده‌سازی آب‌ها، مصرف و استفاده بی‌رویه از آن، باید ممنوع شود، و هرچیزی که متضمن مصالح عامه است؛ مانند حفاظت از خاک برای بهبود وضعیت کشاورزی باید انجام پذیرد.^۲

۴-۱۰- قاعده نهی از فساد

منظور از فساد هر عملی است که موجب نابودی یا آسیب جدی به چیزی می‌شود که در حقوق محیط‌زیست از آن به عنوان «تخریب و آلودگی» نام برده می‌شود. فساد در اصل لغت به معنای دگرگون شدن چیزی از حالت سالم و خارج شدن آن از حد اعتدال است، و در مقابل خیر و صلاح به کار می‌رود. گفته می‌شود: شیر، گوشت، میوه و هوا فاسد شد؛ هنگامی که دچار تغییر یا گندیدگی گردد، تا آن‌جا که دیگر قابل استفاده نباشد. سپس این واژه در لغت، در باره همه چیزها و اموری به کار رفته است که از نظام استقامت و راستی خارج شده‌اند؛ مانند سرکشی، ظلم و فتنه.^۳ در قرآن کریم، آیات متعددی در باره نهی و منع از فساد نازل شده، و ایجاد آن را حرام دانسته است: «وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا وَادْعُوهُ حَوْفًا وَطَمَعًا، إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ؛ پس از اصلاح زمین، در آن دست به فساد نزنید و خداوند را با بیم و امید بخوانید، قطعاً رحمت خداوند به نیکوکاران نزدیک است.»^۴

طبق آیه فوق، ایجاد فساد در زمین به هر میزانی که باشد، حرام دانسته شده است. براساس برداشت برخی از مفسران می‌توان تخریب محیط‌زیست را از مصادیق بارز فسادانگیزی بر روی زمین به شمار آورد.^۵ بنابراین، فساد در آیه فوق، شامل هر نوع تصرف ناشایست انسان‌ها در طبیعت می‌گردد که از نظر قرآن ممنوع و حرام است؛ زیرا استفاده از محیط‌زیست باید هدفمند و ارزش‌مدار باشد. طبق قاعده نهی از فساد، انداختن زباله‌ها و پس مانده‌های

۱. السيد محمد تقی الحکیم، الاصول العامة للفقهاء المقول، نمدخل الى دراسة الفقه المقول، المجمع العالمي لأهل البيت (ع)، الطبعة الثانية، ۱۸ ۱۴۱۸ هـ.ق، / ۱۹۹۷ م.

ص ۳۷۰ ۳ ۶۹

۲. عزیز الله فهیمی و علی عرب زاده، مبانی فقهی حقوق محیط زیست، تهران، دانشگاه امام صادق(ع)، پژوهش‌نامه حقوق اسلامی، سال سیزدهم، شماره اول،

بهار و تابستان ۱۳۹۱، پیاپی ۳۵، ص ۱۹۶.

۳. مصطفی احمد الزرقا، السابقتين، ۳ ۷ ۶.

۴. سوره اعراف، آیه ۵۶.

۵. أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر القرطبي، الجامع لأحكام القرآن والمبين لما تضمنته من السنة وآي الفرقان تحقيق: الدكتور بن عبد المحسن التركي، بيروت - لبنان مؤسسة الرسالة، الطبعة الأولى، ۲۷ ۴ / ۲۰۰۶ هـ.ق، ۹ ۴ ۲: هو أنه سبحانه نهى عن كل فساد قلأ وكثر. فهو على العموم على الصحيح من الأقوال. وقال الضحاك كد معناه:

«لَا تُعَوِّدُوا الْمَاءَ الْمَعِينِ، وَلَا تَقْطَعُوا الشَّجَرَ الْمُشِيرَ ضِرَارًا؛ آب‌های جاری و زلال را فاسد و آلوده نسازید و درختان بارده را قطع نکنید.»

۶. عباس گوهری و بیژنی، پیشین، ص ۱۲۸.

منازل و کارگاه‌های تولیدی در آب‌ها، جوی‌ها و معابر عمومی، و ایجاد بو و تعفن در فصل تابستان، مصداق بارز فساد به شمار می‌آید، حکومت اسلامی براساس قاعده مذکور می‌تواند از آن جلوگیری به عمل آورد.

۵-۱۰- قاعده تقدم دفع مفسده بر جلب منفعت

یکی از قواعد مهم فقهی قاعده «درء المفسد اولی من جلب المنفعة» است که در برخی از کتاب‌های مربوط به این قواعد، تحت عنوان «درء المفسد مقدم علی جلب المصالح»؛ نیز آمده است. براساس این قاعده، مقاصد کلی شریعت در تحقق بخشی به مصالح و دفع مفسد خلاصه می‌شود، و این امر از راه جلب منفعت برای مردم و دور ساختن زیان از آنان تحقق می‌یابد. تا آنجا که فقیهان بر این باورند که همه احکام شرعی در این قاعده واحد جمع می‌شود: «تحقق مصالح و دفع مفسد»؛ زیرا هر حکم شرعی اساساً یا برای جلب منفعت یا دفع مفسد از انسان تشریح شده است. این معنا همان چیزی است که نصوص شریعت در قرآن و سنت آن را تأیید می‌کند، و عالمان؛ نیز در مباحث «استصلاح» و «مقاصد شریعت» بیان کرده‌اند.^۲

در حفاظت از محیط‌زیست؛ نیز موضوع اصلی و حیاتی باید دفع مفسد و جلوگیری از ضرر باشد. همه افراد جامعه و دولتمردان باید در کنش و واکنش‌های اجتماعی و روابط انسانی این اصل را در نظر بگیرند؛ به طوری که باید ضرر تخریب و هدر رفتن منابع را مدت‌نظر قرار داده و اگر فعالیت انسان‌ها برای جلب منفعت، به وقوع مفسد برای محیط‌زیست منجر گردد، باید از منفعت صرف‌نظر کرد. با این استدلال که دفع مفسد، بر جلب منفعت تقدم دارد؛ به همین جهت، باید از جلب منفعت صرف نظر نموده به علت این که مفسد در اغلب موارد، دارای اثرات بلند مدت در جامعه بوده و خطر آن به دیگر افراد جامعه سرایت می‌کند؛ ولی منفعت در اغلب موارد، جنبه‌ای شخصی داشته و برای سایر اقشار جامعه فاقد سود و منفعت می‌باشد؛ مانند کارخانه‌های تصفیه آب که برای تولید یک لیتر آب شرب، تقریباً دو لیتر آب را ضایع می‌سازد. حکومت باید از تأسیس خودسرانه کارخانه‌های تصفیه آب در داخل شهرها جلوگیری کند.

۶-۱۰- قاعد نفی ظلم و منع ستم

ظلم از دیدگاه دین اسلام، از گناهان بسیار بزرگ است که در آیات مختلف و احادیث معتبر در باره آن بحث شده و حرمت آن مسجل است، و دلیل عقل و اجماع فقهای بزرگ؛ نیز بر ممنوعیت آن دلالت دارند، و بنای عقلاء هم در تمام جوامع دینی و غیر دینی مؤید آن است. در دین مبین اسلام، ظلم و ستم ممنوع بوده و هیچ کس حق ندارد کوچک‌ترین ظلمی را نسبت به دیگران روا دارد. در این زمینه، خداوند سبحان می‌فرماید: «وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ؛ خداوند ستمکاران را دوست ندارد.» امام علی (ع) در خطبه ۱۷۶ نهج البلاغه ظلم را به سه نوع تقسیم کرده است: «أَلَا وَإِنَّ الظُّلْمَ ثَلَاثَةٌ: فَظُلْمٌ لَا يُعْفَرُ، وَظُلْمٌ لَا يُتْرَكُ، وَظُلْمٌ مَغْفُورٌ لَا يُطْلَبُ. فَأَمَّا الظُّلْمُ الَّذِي لَا يُعْفَرُ فَالشِّرْكَ بِاللَّهِ، قَالَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ: (إِنَّ اللَّهَ لَا يُعْفَرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ). وَأَمَّا الظُّلْمُ الَّذِي يُعْفَرُ فَظُلْمُ أَنْفُسِهِ عِنْدَ بَعْضِ الْهَنَاتِ. وَأَمَّا الظُّلْمُ

۱. محمد مصطفی الزحیلی، السابق، ۳۸ ۲

۲. محمد مصطفی الزحیلی، السابق، ۴۳ ۲

۳. سوره آل عمران، آیه ۱۴۰.

۴. سوره نساء، آیه ۴۸.

الَّذِي لَا يُتْرَكُ فُظْلُمُ الْعِبَادِ بَعْضِهِمْ بَعْضًا. الْقِصَاصُ هُنَاكَ شَدِيدٌ. لَيْسَ هُوَ جَزَاءً بِالْمُدَى وَلَا ضَرْبًا بِالسَّيَاطِ، وَلَكِنَّهُ مَا يُسْتَصْفَرُ ذَلِكَ مَعَهُ؛ ۱- ظلمی که بخشوده نمی‌شود، و آن شرک به خدای متعال است؛ ۲- ظلمی که با توبه و استغفار مورد عفو قرار می‌گیرد؛ و آن ستم بنده نسبت به خودش می‌باشد؛ ۳- ظلمی که بازخواست خواهد شد، و آن ظلم بندگان به یکدیگر است که قصاص در آن جا (قیامت) شدید است؛ این قصاص مجروح کردن با کارد یا تازیانه زدن نیست؛ بلکه این‌ها در برابرش کوچک است.»^۱

یکی از مصادیق اصلی و بارز ظلم، تخریب منابع طبیعی، آلودگی آب‌ها، اسراف در مصرف آب‌ها، آتش زدن جنگل‌ها، شکار و چرای بی رویه، نابودی درختان، آلودگی هوا، آلودگی صوتی و انداختن زباله‌ها در راه‌ها و معابر عمومی است که اتفاقاً از موارد حقّ الناس بوده و در ردیف ستم نسبت به دیگران تلقی می‌شود. از آن جا که منابع زیست‌محیطی متعلق به عموم مردم است و از بین بردن، نابود کردن، آلوده نمودن، استفاده غیر عقلایی و اسراف آن‌ها ظلم در حقّ مردم محسوب می‌گردد، و در اکثر موارد رضایت گرفتن از آنان غیر ممکن و محال است؛ در نتیجه شامل بند سوم حدیث علوی است که قصاص و جبران آن سخت و شدید است.

نتیجه

اسلام برای حمایت از محیط‌زیست، احکام، مقررات و آداب خاصی وضع کرده است که به حاکم اسلامی در جهت قانون‌گذاری و اجرای قوانین محیط‌زیستی صلاحیت‌های زیادی می‌دهد. شهروندان کشور هم با عنایت به همین احکام و مقررات شرعی باید خودشان را مکلف به حفاظت از محیط‌زیست و اجتناب از تخریب آن ببینند. محیط‌زیست به دلیل داشتن ارتباط عمیق با حیات انسانی، مورد عنایت شریعت اسلامی و قواعد فقهی قرار گرفته است. در مواردی که استفاده انسان از محیط‌زیست باعث اسراف، تخریب، آلوده‌سازی یا ایراد ضرر به آن می‌شود، این استفاده محدود شده است که می‌توان این محدودیت‌ها را با قاعده اتلاف و لاضرر اثبات کرد. حفاظت از محیط زیست و جلوگیری از نابود کردن آن، چنان اهمیت دارد که فقیهان مسلمان نابود کردن محیط‌زیست؛ مانند قطع درختان و یا آلوده کردن آب را حرام و ممنوع دانسته‌اند.

تعداد زیادی از قواعد فقهی بر موضوع محیط‌زیست، منطبق است، و نتیجه آن‌ها اثبات ضمان در هر عمل تخریب کننده محیط‌زیست می‌باشد. در این تحقیق تنها به بررسی شش قاعده و تطبیق آن‌ها بر موضوعات و مسائل محیط‌زیستی اکتفا گردیده است. مطابق قاعده لاضرر اگر کسی بر محیط‌زیست ضرر و زیان وارد کند، مسؤول جبران آن خواهد بود. بر اساس قاعده مصلحت، حکومت باید در حمایت از محیط‌زیست قوانین حمایتی وضع کند، و شهروندان را ملزم به رعایت آن بنماید. هم‌چنین حکومت اسلامی طبق قاعده نهی از فساد صلاحیت دارد که تخریب محیط‌زیست و آلودگی آب و هوا را در زمره «فساد فی الارض» تلقی کرده و برای جلوگیری از آن مجازات تعزیری تعیین کند؛ زیرا محیط‌زیست جنبه عمومی و حق الهی دارد، و حاکم اسلامی مطابق احکام فقه اسلامی می‌تواند افراد زیان واردکننده به محیط‌زیست را تعزیر نماید.

۱. محمد بن حسین الشریف الرضی، نهج البلاغة، حققه و ضبط نصّه: الشيخ قیس بهجت العطار، قم، مؤسسة الرافد للمطبوعات، الطبعة لا ولی، ۴۳۱ هـ ۲۰۱۰ م.

طبق قاعده «دفع المفسدة أولى من جلب المنفعة» در صورتی که میان جلب منفعت و دفع مفسده در عرصه‌ها و موضوعات محیط‌زیستی تعارض واقع شود، دفع مفسده بر جلب منفعت مقدم خواهد بود؛ زیرا ایجاد مفسده در محیط‌زیست به عموم مردم زیان می‌رساند؛ در حالی که جلب منفعت امکان دارد به سود یک نفر تمام شود، و مطابق قواعد و الزامات فقهی و حقوقی، منافع جمعی و عمومی همواره بر منافع و مصالح فردی و شخصی، اولویت و تقدم دارد. بنابراین، طبق این قاعده، انجام هر عملی که به محیط‌زیست، زیان وارد کند، هر چند برای فاعل آن سود داشته باشد، انجام آن عمل ممنوع خواهد بود.

منابع

- قرآن کریم؛

الف - کتاب‌های فارسی

- ۱- انوری، حسن، فرهنگ سخن، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۸۹، چاپ هفتم.
- ۲- درآمدی بر حقوق اسلامی، تألیف: دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، بهار ۱۳۷۶، چاپ دوم.
- ۳- شریفیان، جمشید، راهبرد جمهوری اسلامی ایران، در زمینه حقوق بشر در سازمان ملل متحد، مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۸۰، چاپ اول.

ب - کتاب‌های عربی

- ۴- ابن منظور، لسان العرب، بیروت، دار صادر، الطبعة الاولى، سنة ۱۳۰۰هـ/۱۸۸۲م، ج ۲.
- ۵- الامام الحافظ أبي داود سليمان بن الأشعث الأزدی السجستاني، سنن أبود داود، حققه و ضبطه نصه و خرّج أحاديثه و علق عليه: شعيب الأرناؤوط و محمد كامل قره بللي، دار رسالة العالمية، ۲۰۰۹م، ۱۴۳۰هـ، الطبعة الاولى، الجزء الاول، رقم الحديث: ۲۶.
- ۶- أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر القرطبي، الجامع لأحكام القرآن والمبين لما تضمنته من السنة وآي الفرقان، تحقيق: الدكتور بن عبد المحسن التركي، بيروت- لبنان، مؤسسة الرسالة، الطبعة الاولى، ۱۴۲۷هـ/ ۲۰۰۶م.
- ۷- أبو عبد الله محمد بن اسماعيل البخاري، صحيح البخاري، دمشق- بيروت، دار ابن كثير للطباعة والنشر و التوزيع، ۱۴۲۳هـ/ ۲۰۰۲م، الطبعة الأولى، رقم الحديث: ۲۳۲۰.
- ۸- أبو علي الفضل بن الحسن الطبرسي، مجمع البيان في تفسير القرآن، بيروت، دار المرتضى، ۱۴۳۷هـ- ۲۰۰۶م، الطبعة الأولى، الجزء السادس.
- ۹- أبي بكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي، السنن الكبرى، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا، بيروت- لبنان، دار الكتب العلمية، ۲۰۰۳م- ۱۴۲۴هـ، الطبعة الثالثة، الجزء التاسع، كتاب السير، باب من اختار الكف عن القطع والتحريق.
- ۱۰- أبي محمد حسن بن علي بن الحسين بن شعبة الحزاني، تحف العقول عن آل الرسول، ترجمه محمد باقر كمره‌ای، مصحح: علي أكبر غفاری، تهران، انتشارات کتابچی، ۱۳۷۶، چاپ ششم.
- ۱۱- ارشيد، بكر مصطفى، الآيات والأحاديث الواردة في حماية البيئة الطبيعية وتطويرها، رسالة ماجستير، الجامعة الأردنية، ۱۹۹۳.

- ١٢- الحر العاملي، محمد بن الحسن، تفصيل وسائل الشيعة إلى تحصيل مسائل الشريعة، قم، مؤسسة آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث، ١٤١٤ق، ١٣٧٢ش، الجزء الخامس العشر، حديث شماره: ١٩٩٨٦.
- ١٣- الحر العاملي، محمد بن الحسن، تفصيل وسائل الشيعة إلى تحصيل مسائل الشريعة، قم، مؤسسة آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث، ١٤١٤ق، ١٣٧٢ش، الجزء الخامس العشر، حديث شماره: ١٩٩٨٦.
- ١٤- الحكيم، السيد محمد تقى، الاصول العامة للفقهاء المقارن: مدخل الى دراسة الفقه المقارن، قم، المجمع العلمى لأهل البيت (ع)، الطبعة الثانية، ١٤١٨ هـ.ق، / ١٩٩٧م.
- ١٥- الزحيلي، محمد مصطفى، القواعد الفقهية و تطبيقاتها فى المذاهب الاربعه، دمشق- دار الفكر، الطبعة الأولى، ١٤٢٧هـ/ ٢٠٠٦م، الجزء الاو، ص ١٩٩.
- ١٦- الراغب الأصفهاني، مفردات الفاظ القرآن، تحقيق: صفوان عدنان داوودى، دار القلم- دمشق، دار الشامية- بيروت، ١٤٣٠هـ - ٢٠٠٩م، الطبعة الرابعة، ص ٢١٣.
- ١٧- الزرقا، مصطفى أحمد، المدخل الفقهي العام، دمشق، دار القلم، الطبعة الثانية، ١٤٢٥هـ/ ٢٠٠٤م، الجزء الثانى.
- ١٨- الشريف الرضى، محمد بن حسين، نصح البلاغة، حققه و ضبط نصّه: الشيخ قيس بمجت العطار، قم، مؤسسة الرافد للمطبوعات، الطبعة الاولى، ١٤٣١هـ/ ٢٠١٠م.
- ١٩- شمس الدين، أشرف، الحماية الجنائية للبيئة، القاهرة، دار الفكر العربي، ٢٠٠١.
- ٢٠- شهيد ثانى، زين الدين بن على، مسالك الافهام، قم، مؤسسة المعارف الاسلامية، ١٤١٣ق، چاپ اول، ج ٣.
- ٢١- عبد العليم، خضر، هندسة النظام البيئي فى القرآن، البحرين، دار الحكمة، ١٩٩٥، ط ١.
- ٢٢- عبد القوي، محمد حسنين، الحماية الجنائية للبيئة الهوائية، القاهرة، دار النهضة العربية، ١٩٩٩، ط ١.
- ٢٣- عبدالرحمن بن أبى بكر، جلال الدين سيوطى، الأشباه و النظائر، بيروت، دار الكتب العلمية، ١٤١١ق، ١٩٩٠م، ط ١.
- ٢٤- على بن الحسين كركى، جامع المقاصد، قم، مؤسسة آل البيت، ١٤٠٨ق، چاپ اول، ج ٣. ٢٣-
- ٢٥- الغزالي الطوسى، أبو حامد محمد، المستصفى من علم الاصول، تحقيق و تعليق: الدكتور محمد سليمان الأشقر، بيروت، مؤسسة الرسالة، الطبعة الاولى، ١٤١٧هـ. / ١٩٩٧م، الجزء الاول.
- ٢٦- القرضاوى، يوسف، رعاية البيئة فى شريعة الإسلام، القاهرة، دار الشروق، ١٤٢١هـ - ٢٠٠١م، الطبعة الأولى.
- ٢٧- مالك بن أنس الأصبحى المدني، الموطأ، بيروت دار الكتب العلمية، ١٤١١ق، ١٩٩٠م، ط ١، كتاب الأفضية، باب القضاء فى المرفق، رقم ١٢٣٤، ج ٤.
- ٢٨- مالك بن أنس، كتاب الموطأ، حققه و ضبط نُصوصه، وخرج أحاديثه و آثاره، وشرح غريبه، ووضع فهرسه: أبو أسامة: سليم بن عيدالهلالي السلفى، الناشر: مجموعة الفرقان التجارية، ١٤٢٤هـ - ٢٠٠٣م، المجلد الثالث، كتاب الجهاد، رقم الحديث: ١٠٦١- ١٠.
- ٢٩- محمد بن احمد بن ادريس العجلي الحلى، موسوعة ابن ادريس الحلى، ج ١٠، كتاب السرائر الحاوى لتحرير الفتاوى، تحقيق و تقديم: السيد محمد مهدى الموسوى الخراسانى، النجف الاشرف، العتبة العلوية المقدسة، ١٤٢٩ هـ.ق - ٢٠٠٨م، الطبعة الاولى.

- ۳۰- المسكان، محمدعبدالله، حماية البيئة: دراسة مقارنة بين الشريعة و القانون الكويتي، رسالة الماجستير، كلية الحقوق، قسم القانون العام، جامعة الشرق الاوسط، ۲۰۱۲م.
- ۳۱- مسلم، صحيح مسلم، الرياض، بيت الافكار للنشر والتوزيع، ۱۹۴۱هـ / ۱۹۹۸م، باب فضل الوضوء، حديث شماره: ۲۲۳.
- ۳۲- النجفی، محمدحسن، جواهر الكلام فی شرح شرائع الاسلام، حقه و علق عليه: الشيخ حيدر الدباغ، قم، مؤسسة النشر الإسلامی التابعة لجماعة المدرسين، ۱۴۳۲هـ. ق، الطبعة الأولى، الجزء الثامن و العشرون.
- ۳۳- يوسف إبراهيم السلوم، البيئة والتنمية، الرياض، مكتبة العبيكان، الطبعة الأولى ۱۴۱۷هـ.

ج- مقالات فارسی

- ۳۴- ادیبی مهر، محمد، حسن زاده، حسن، داداش نژاد دلشاد، داوود، باقی زاده، محمدجواد، «نقش قاعده فقهی لاضرر در مدیریت بحران های محیط زیستی»، فصلنامه علمی آموزش محیط زیست و توسعه پایدار، سال هفتم، شماره سوم، بهار ۱۳۹۸.
- ۳۵- برجی، یعقوب علی، اختیارات و مسؤولیت های حکومت اسلامی در حل معضلات محیط زیستی، گفتمان فقه حکومتی، سال دوم، شماره دوم، بهار و تابستان ۱۳۹۷.
- ۳۶- تاروی مرادی، احسان و فخلعی، محمدتقی، مبانی و احکام فقهی محیط زیست، مطالعات اسلامی، شماره ۷۱، بهار ۱۳۸۵.
- ۳۷- جمالی، حمیدرضا و دیگران، آلودگی صنعتی و حق بر محیط زیست؛ رویکردی به اسناد بین المللی، شیراز، شهر رضا، دو فصلنامه تمدن حقوقی، دوره ۳، شماره ۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۹.
- ۳۸- حسن پور، محسن و همکاران، کاربرد قاعده لاضرر در حفاظت از محیط زیست و معماری در راستای ارائه مدلی برای شهرسازی اسلامی و ایرانی، فصلنامه علمی- پژوهشی نگرش های نو در جغرافیای انسانی، سال دوازدهم، شماره اول، تابستان ۱۳۹۸.
- ۳۹- حسینی، سیدمحمد، رضانی، محمد و موسوی نیا، سید سجاد، «واکاوی مبانی فقهی ممنوعیت تخریب محیط زیست»، مجله پیشرفت های نوین در علوم رفتاری، دوره دوم، شماره ششم، فروردین ماه ۱۳۹۶.
- ۴۰- حمید بهرامی احمدی، قواعد فقه، مختصر هفتاد و هفت قاعده فقهی و حقوقی، با تطبیق بر قوانین، تهران، دانشگاه امام صادق(ع)، ۱۳۸۹.
- ۴۱- زاهدی، علیرضا و خدا کرمی، نبی، تحلیل و بررسی جرم آلودگی هوا در شهرهای ایران از منظر حقوق کیفری و کنوانسیون های بین المللی، ایران- گرمسار، فصلنامه علمی- پژوهشی نگرش های نو در جغرافیای انسانی، سال یازدهم، شماره چهل و چهارم، پاییز ۱۳۹۸.
- ۴۲- ساجدی، اکبر، بررسی نقش زمان و مکان در فقه محیط زیست، فصلنامه علمی- پژوهشی فقه و مبانی حقوق اسلامی، سال پنجم، شماره ۱۶، تابستان ۱۳۹۲.
- ۴۳- شوکت فدایی، محسن و سندگل، عباسعلی، مقدمه ای بردام و مرتع، تهران، دفتر طرح و برنامه ریزی و هماهنگی امور پژوهشی، ۱۳۷۸، چاپ اول، ص ۱۴۴.

- ۴۴- علی محسنی، علی جان، «رفتار با عناصر محیط زیست از نظر اسلام، مجموعه مقالات اولین همایش اسلام و محیط زیست، وزارت جهاد کشاورزی، ۱۳۷۸.
- ۴۵- فهیمی، عزیز الله و عرب زاده، علی، مبانی فقهی حقوق محیط زیست، تهران، دانشگاه امام صادق(ع)، پژوهش نامه حقوق اسلامی، سال سیزدهم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۱، پیاپی ۳۵.
- ۴۶- قلی زاده برندق، احدالله، اخلاق محیط زیست، ایران- قم، فصلنامه پژوهشی- علمی کوثر معارف، سال پنجم، شماره ۱۲، زمستان ۱۳۸۸.
- ۴۷- گوهری، عباس و بیژنی، مهدی، مسؤولیت مطلق در تخریب محیط زیست از دیدگاه فقهی، فصلنامه تخصصی فقه و مبانی حقوق اسلامی، سال هفتم، شماره بیست و چهارم، تابستان ۱۳۹۰.
- ۴۸- محمدزاده رهنی، محمدرضا، بررسی مبانی فقهی حفاظت از محیط زیست، مشهد- دانشگاه آزاد اسلامی، فصلنامه تخصصی فقه و تاریخ تمدن، سال ششم، شماره بیست و پنجم، پاییز ۱۳۹۸.
- ۴۹- نیکنام، محمدرضا، مسجدسرای، حمید و ذوالفقاری، مهدی، حفظ حقوق محیط زیست در پرتو قواعد فقهیه، سمنان، دانشگاه سمنان، فصلنامه مطالعات فقه و حقوق اسلامی، سال ۱۵، شماره ۳۰، بهار ۱۴۰۲.

د- مقالات عربی

- ۵۰- التومی، أ. علی مخزوم، حماية البيئة في الفقه الإسلامي و القانون الوضعی دراسة مقارنة، ليبيا- زلیتین، الجامعة الأسمرية الإسلامية، مجلة كلية الشريعة و القانون، العدد الأول، لسنة ۲۰۱۸ م.
- ۵۱- الدكتور خواجه محمد العصامي، الحفاظ على البيئة من منظور الشريعة الإسلامية و أثره على الاستدامة البيئية في المجتمع الأفغاني، جامعة كابل، مجلة الدراسات الإسلامية، العدد (۲)، السنة: (۱۴۴۶هـ).